

BİTKİ BOYALARI ÜZERİNE BİRKAÇ NOT VE YENİKENT KÖYÜNDEN BOYAMA ÖRNEKLERİ

İsmail ÖZTÜRK

Bugüne kadar, önemini kaybettiği için üzerinde durulmayan bir konu da boyacılık (kök boya) tır. Birkaç doktora tezi ve bu tezler ışığında birkaç makaleyi göz önüne almazsak, bu alanda araştırma yok gibidir. Sözünü ettiğimiz yazıların da 1939-1950 arasında yayınlandığı düşünülürse son yıllarda bu konuya eğilen hemen hemen yok denecek kadar azdır.

El sanatlarımızın dokuma, örgü, işleme alanlarında kullanılan boya üzerinde neden durulmadığı ayrı bir araştırma konusudur. Şurası bir gerçektir ki özellikle dokuma alanında, halı, kilim ve benzeri dokumalarda değer açısından çok önemli olan boya incelenmesi gerekli konuların başında yer almalıydı. Çünkü dokumanın yaygın olduğu çoğu bölgelerde halıya, kilime verilen değeri çoğu zaman boyası ve motifleri belirlerdi. Özellikle konuya yöresinde kök boya olmayan kilimlerin satılması bile ayıp sayılırdı.

Bu alanda araştırma yapan araştırmacılar, boya bölümüne geldiğinde; «eskiden kök boya kullanılırdı» demekle yetinmişler. Neden bırakıldığı, hala kullanılanların nasıl yapıldığı konusuna hemen hiç değinilmemiş. Önemini toplum gözünde yitiren geleneksel boyacılığımız, onunla uğraşanların da gün gün azalmasına neden olmuş, Özellikle sanat dalında değer verildiği sürece yükselme söz konusuysa, dokuma, örgü ve işleme alanında uğraşanların geleneksel boyalarımızı kullanmalarını sağlamak için ona değer vermemiz gerekmezmi? Komşumuz İran'ın bugün dünya piyasasında dokuma alanında

söz sahibi olmasının bir nedeni de Kimyevi boya dışında kalan kök boya dediğimiz, boyayı kullanmasıdır. Teknolojik gelişmeleri ve onun gerekleri dokuma alanına kayıp mı, kazanç mı getirdiği konusuna girmeden bugüne kadar kullandığımız boyaların durumlarını incelemeye çalışalım.

Boyama işlemini, çeşitli maddelerden elde edilen boyayı iplik ve dokumalar üzerine tespit etmektir diye tanımlayabiliriz. Genellikle köylerimizde yakın zamana kadar, iplik ve dokumaların boyanmaları şehirlerdekinden farklı idi. Boyama doğrudan doğadan elde edilen boya maddeleri ile (kök, kabuk, yaprak, çiçek, meyve, tohum, toprak...) yapıyordu⁽¹⁾. Bugün de yer yer bu tür boyamalara rastlamaktayız. 19. asrın ortalarına doğru yeni buluşlarla artan suni boyaların (anilin ve alizarin) 1882 den itibaren ülkemize de girmesiyle doğal boyalar yavaş yavaş terkedilmeye başlanır. Son yıllarda doğal boyaların yerini tamamen suni boyalar almıştır denebilir.

Bu gün köylerimizde dokuma işlerinde suni boyalar kullanılmaktadır. Ancak yer yer doğal boyalardan yararlanma da görülür fakat bu bilimsel ölçülerden uzak olarak yapılmaktadır. Hatta bazı bölgelerde suni boya ile doğal boya iç içe kullanılmaktadır. Sözgelimi; halı ipliği boyanıyor,

(1) Eşberk, [Prof.] Dr. Tevfik : Türkiye'de köylü el sanatların mahiyeti ve ehemmiyeti. Ankara 1939 Ulusoğlu Matbaası. 149 - 79 S. «Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmaları Sayı 44»

kahverengi, kırmızı renkler doğal, diğer renkler suni boya ile boyanıyor. Bu da üretilen eşyanın kalitesini etkiliyor. Şöyleki : Boyamada önemli sorun kullanılan boyaların çeşitli etkilere (suya, sabuna, ışığa..) karşı dayanıklı olması ve maddeye işleyebilmesidir. Bu işlem boyanan maddenin değeri üzerine etkin olması nedeni ile çok önemlidir. Denilebilirki bir eşyanın değeri kendisini şekillendiren renklerin o eşya ile olan bağlılığının sıklık derecesi ile ölçülür. Zamanla çeşitli etkilere karşı bu bağlılığını kaybeden, solan renkler, eşyanın değerini solmanın derecesinde düşürür.

Doğal ve suni boyaların ortak kullanıldığı bir dokumanın renkleri dış etkilere karşı farklı dayanıklılık göstereceğinden solma orantılı olmayacak bu da eşyayı daha değersiz kılacaktır. Aslında eşyanın teknik değeri ve üzerindeki şekiller ne kadar güzel, renklerin uyumu ne kadar iyi ve cazip olursa olsun ilk akla gelen şey renklerin solup solmayacağıdır. Eski bir halının yenisine göre değerinin yüksek oluşunun en önemli nedenlerinden biri de boyasını saklaması değerlidir?

Gerçekte uzun seneler içinde birçok etkiye rağmen asıl rengini saklayan boya ile boyanmış halı, aynı koşullar altında olmasına karşın solmuş ve renkleri birbirine karışmış diğer bir halının değerleri arasında çok geniş farklar bu nedenle doğmaktadır.

İşte asıl rengini çeşitli etkenlere karşı uzun zaman koruyabilen boyalara HAS BOYA denir. Bu gün köylerimizde doğal has boyacılık hemen hemen yok gibidir. Bu da özellikle son yıllarda köylerimize giren ucuz boya maddelerinin kullanılması demektir. Ucuzluğuna kanarak kötü boya maddelerinin kullanılması ve boyama tekniğinin bilinmemesi de, günlerce göz nuru dökülerek yapılan, aslında yüksek değerli olması gereken birçok eşyanın, gerçek değerinin çok altına düşmesine neden olmaktadır. Bu sorun köylerimizde kullanılan boyama işlemlerine yön vermenin yanında yer alır. Zaten köylerimize, tekniğini

bilmeden alan köylüye, ulaşan suni boyalar, üretilen malların kalitesini düşürmüştür.

Demek ki köylerimizde doğal boyalar terkedilince artık köyde eski el sanatları kalitesinde ürün alınamıyor. İşte burada başta da belirttiğimiz gibi acaba doğal boyalar neden bırakılmış, suni boyaların kullanılmasını gerektiren şeyler nelerdir, doğal boyaların kusuru nedir? gibi sorular geliyor akla.

Bu soruları cevaplayabilmek her iki boyanın da iyi ve kötü yönlerini ortaya koymakla olur. Bu da iyi bir araştırma gerektirir. Biz elimizdeki kaynaklardan yararlanarak cevaplamaya çalışacağız.

DOĞAL BOYALARIN ÜSTÜNLÜKLERİ VE SAKINCALARI⁽²⁾

Müzelerimizdeki yüzlerce yıl önceleri yapılmış dokumalara baktığımızda renklerinin uyum içinde ve güzel olduklarını görürüz. Bu bize geçmişte var olan boyacılık sanatının ve boyamada kullanılan boyaların gerçek olduğunu gösterir. Yıllara rağmen kendi hammaddesini veren doğa kadar canlı ve güzel oluşu, doğal boyaların değerini arttıran ilk yönü olarak görülebilir. Bu da doğal boyaların has olduğunu gösterir. Bununla beraber doğal boyalar içinde has olmayanları olduğu gibi tamamen her türlü etkiye de dayanıklıdır denemez.

Doğal boyalardan birçokları solmaktadır. Bu solma olayının da bazı doğal boyaların iyiliğine olan yönleri vardır. Aslına uygun olarak doğal boyalarla boyanmış bir eşyanın renklerin solmasında az çok bir uyum vardır. Bu solma çoğu zaman eşyaya değer kazandırır. Bazı renkler güneşte koyulaşır. Şu halde geç solması, solsa bile renk uyumunun çirkin bir şekilde bozulmaması, solan renklerin genellikle güzelleşmesi, doğal boyaların iyiliğine ve değerlerini yükselten unsur oluyor.

Asıl doğal boyaların üstünlüklerinden biri de ülke içinde yetişmesi, ülke ürünü

(2) Eşberk, [Prof] Dr. Tevfik : adı geçen eser

olmasıdır. Bitki boyalarının üretimine geçildiğinde bu alanda çalışacak, ziraatini yapacaklara kazanç sağlayacağı da düşünülmalıdır.

Doğal boyaların sakıncalarından biri, çeşitli renk bitkilerinin her yerde bulunmayışıdır. Çoğu doğada kendiliğinden yetişir. Bu nedenle toplanıp kullanılması güçtür. Üstelik senenin her ayında sağlamakta zordur.

Doğal boyalar genellikle bitkilerden elde edildiği düşünülürse, değişik yerlerden toplanan bitkilerin değişik boya kapasitesine sahip olmaları nedeniyle her zaman aynı rengi tutturmakta güçtür. Buna bir de renk çeşidinin azlığı eklenebilir. Ancak bu sakıncalara çözüm yolları bulunabilir.

SUNİ BOYALAR

Dokumada kullanılan suni boyaları Anilinler ve Alizârinler diye ikiye ayırmak mümkündür.

ANİLİNLER

Köylerimizde en çok kullanılan boyalardır. Kullanılmaları kolay ve boyama işlemi çabuktur. Renk çeşitleri çoktur. Çoğu renklerin boyama ölçüleri bilindiğinden aslına uygun davranılırsa aynı rengi her zaman bulmak mümkündür. Doğal boyalara göre boyama kolaylığı vardır.

Anilinler sabit olmayan boyalardır. Gereğine uyulmadan boyama yapılırsa renk tutmaz. Soldukça renk parlaklığını kaybeder. Yukarıda sözünü ettiğimiz gibi boyada aranan en belirgin özellik onun has olmasıdır. Anilinlerde bu yoktur. Köylerimizde üretilen ve anilin boyalarla boyanmış halıların ucuza gidişi bu yüzden olsa gerek.

Bazı bölgelerde halı ve kilim ipliklerinin bazılarının doğal boyalarla, bazılarının anilin boyalarla boyanması sonucu, eşyanın üzerinde haslık farkı hemen farkedilir. Bu nedenle olsa gerek. İran ürettiği dokumaları kök boya ile boyamaktadır.

ALİZARİNLER

Alizarinler genellikle has boyalardır. Renk çeşitleri Anilinlerden az, doğal boyalardan çoktur. Bu boyalar daha hassas formüllerle üretilen ve bazı yardımcı kimyevi maddelere gerek duyulan boyalardır. Aslına uygun davranılmazsa boyayı tutturmak güçtür. Doğal boyalara göre pahalıdır.

TÜRKİYE'DE BİTKİ BOYALARININ GELİŞTİRİLMESİ

İkel maddesi ülkemizde bulunan doğal boyacılığın canlandırılmasına çalışmak ülkemiz çıkarına olduğu için önemlidir. Doğal boyacılığın yeniden yaşaması için bu konu önemle ele alınmalıdır. Bunun için de bu alanda araştırmalar yapmak gerekir. Bu uğurda yapılacak araştırmalarla bugüne kadar değerli eserler ortaya koyduğumuz dokumacılık alanına katkıda bulunulacaktır.

Boyacılık üzerine yapılacak araştırmalarda dikkat edilecek noktaları şöyle sıralayabiliriz :

1 — Ülkemizin bazı bölgelerinde hala az miktarda doğal boyalardan yararlanılmaktadır. Çeşitli bitkiler ve yardımcı tesbit maddeleri bu bölgelerde boyacılıkta kullanılıyor. Bu uygulamaların ve boyama şekillerinin saptanması.

2 — Kullanılan bitki ve diğer maddelerin boyalarının sabitlik derecelerinin ölçümü.

3 — Boya bitkilerinin yetiştirme alanlarının bulunması, kendiliğinden yetişenlerin üretime sokulması, kültür bitkileri olanlarının da ziraatinin geliştirilmesi olanaklarının araştırılması.

4 — Uygulaması kolay, fakat belirli ölçülere dayandırılmış boya şekillerinin bulunması ve bunların herkesce anlaşılır şekle sokulması ve yayınlanması.

Bitki boyalarının geliştirilmesi bölümünde 1. maddede sözünü ettiğim, çeşitli bitkilerle boyama şekillerinin saptanması

konusuna örnek olması için Yenikent köyünde derlediğim birkaç boyama şeklini sunuyorum⁽³⁾. Bu konuda bana bilgi ve ren, bayan Nefise (Nevse) Dinç Yenikent köyü'nün yerlisi değildir. Niğde ili Aksaray İlçesine bağlı Taşpınar kasabasında doğan Nefise hanım 1969 yılında Yenikent köyünden evlenir ve oraya yerleşir. Bu yerleşme ile birlikte Taşpınar halısı da köyde dokunmaya başlar. Taşpınar halısının köye girmesi, kaliteli halı olması nedeni ile kökboya denilen çeşitli bitki boyalarının da yerleşmesine, kullanılmasına neden olur.

Daha önceleri özellikle dokumacılık alanında suni boya kullanılıyor ve halılar Taşpınar halısına göre daha kalitesiz oluyordu. Bu nedenle Nefise Hanımın Yenikent'e ilk geliş yılları olan 1969 larda halı ipliğinin boyanması işinde köylü kadınlar Ondan yardım istiyor ve halı örnekleri alıyorlardı.

1976 yazında gördüğüm kadarı ile köyde geniş çapta Taşpınar halısı dokunuyor ve kök boya kullanılıyor. Bu alışverişin bu denli hızlı yayılması halı kalitesinin iyi, desenin güzel, boyanın da üstü nitelikte olmasına bağlanabilir.

Taşpınar kökenli doğal boyalardan elde edilen renkler şunlardır :

1 — Kirlî Beyaz ve Sarı

Kullanılan malzeme dağ eriği ve seğdir. Dağ eriği kurutulur, Seğ iyice ezilir bir kazan içine iki koşam erik bir tutam seğ serilir. Üzerine bir kat boyanacak ip döşenir. Tekrar erik ve seğ aynı şekilde ip üzerine döşenir. Böylece kat kat boyanacak ip, erik ve seğ ile kazana doldurulur. Sonra kazanın içine ipi biraz geçecek şekilde su doldurulur ve 8 saat kaynatılır. Öylece sabaha dek bekletilir. Sabahleyin ipler çıkarılır soğuk suda yıkanır kurutulur.

2 — Gürün Alı

Bir leğene su konup ocağa yerleştirilir ve altı yakılır. Su kaynayıncaya dek

beklenir. Kaynayan su içerisine iki çorba kaşığı kırmızı anilin boya konur ve eritilir. Bu boyalı su içerisine, yukarıda belirttiğimiz erikle boyanmış ip atılıp 1 saat kaynatılır. İp çıkarılır,yıkanır kurutulur.

3 — Kök Alı

Bağların içerisinde dikenli bir ot çeşidi (?) nin kökleri toplanır, kurutulur ve değirmende çekilir. Ancak bu işlem 2 - 3 kez tekrarlanır. Her çekilişten sonra elenir tekrar çekilir. Palamut (pelit) kabuğu bir kazanda su ile kaynatılır. Erikle boyanan ipler bu palamutlu suya ıslatılır. Elenen kök ipe tel tel savanır. Bu kök ıslak ipe iyice yerleşir. Bu ipler ayrı bir leğene yerleştirilir. Palamut suyu bir gün bekler. Palamutlar içinden alınır. ve kökle sıvanan ipler bu suya tekrar basılır. Sabahdan öğleye kadar kaynatılır. Bir leğene su doldurularak ketegen dikenli küllü bu suya karıştırılır. ve kül iyice suda erir. Kazandaki ip küllü su içine alınır ve bir saat bekletilir. Sonra çıkarılır, yıkanır kurutulur.

4 — Yaprak Yeşili

Bağdan yolunan yapraklar kurutulur. Bir miktar seğ ezilerek hazırlanır. Bir kazanın tabanına biraz yaprak ve seğ döşenir. Üzerine ip yerleştirilir. Bu işlem kat kat böyle kazan doluncaya dek tekrarlanır ve kazana ipi basa su doldurulur. Sabahdan akşama kadar kaynatılır. Bir başka kaba su doldurulur, içine bir çorba kaşığı yeşil boya atılır, eritilir. Kaynayan ip bu kaba doldurulur ve bir saat kaynatılır. Soğuyunca yıkanır açık yeşil elde edilir.

Yaprak yeşili (koyu yeşil) elde etmek için de yeşil boya işlemi yerine taş kara boya kullanılarak yapılır.

(3) Yenikent köyünde kullanılan bazı boya maddeleri ve boyama şekilleri için bkz. : Öztürk, İsmail : El Sanatlarının Toplum kalkınmasında önemi ve Amarat köyünde el örgüleri. (makale 123 - 131. S.) Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1974. Ankara 1975 Ankara Üniversitesi Barımevi. 245 S.

«Kültür Bakanlığı. Millî Folklor Araştırma Dairesi yayınları : 10»

5 — Kahve Rengi

Beyaz ip palamutla (pelit kabuğu) bir kazan içerisine kat kat döşenir ve üstü basa su doldurulur. Sabahdan akşama dek kaynatılır. Sıcak ip odun külü ile iyice karıştırılır. Bu karıştırma devam ederken kahverengine dönüşür. Yıkılır, kurutulur. palamut yerine Ceviz tetiri (ceviz dalda iken kaplı olan kabuk) de kullanılır.

BİTKİ BOYALARININ TARİHİ GELİŞİMİ

«Türkiye eskiden en iyi bitki boyası ihraç eden bir ülke olarak tanınırdı. Eskilerde çok geçerli olan alizarin boyası ilk kez Orta Doğu'da bazı bitkilerin köklerinden elde edilirdi. Aslında Alizarin adının Ali Zari kelimesinden geldiği ve Ali Zari'nin bir acem olduğu Avrupa kitaplarında yazılırdı⁽⁴⁾»

Ülkemiz yaklaşık olarak 1700 lerde dünya Alizarin gereksinmesinin üçte ikisini üretiyordu. O zamanki kayıtlara göre Alizarin ihracının padişahın özel idaresine bağlı olduğu görülür.⁽⁵⁾

Bir çok el sanatı ürünlerimiz (halı, yazma vb.) için gerekli boyayı uzun yıllar bitkilerden almışız. Bu ürünlerin değerleri yüksek ve suni boyalarla boyananlara göre çok kalitelidir.

1882 den itibaren ülkemize giren suni boyalardan önce kullanılan doğal boyalar arasında bitki boyaları önemli yer tutar. O devirde ülkemizde boya bitkilerinden çoğunun ziraati yapıyordu. Diğer yönden boyacılık sanatı güvenli bir teşkilatın sıkı denetimi altında ancak belli kişilerce yapılabiliyordu.⁽⁶⁾ Bu yüzden de değerli renklerde elde ediliyor ve ülkemiz boyası ile Türk boyalı eşyalar her yerde ısrarla aranıyordu.

Bitkisel boyalar denince, çeşitli mevsimlerde bitkilerde görülen çok çeşitli renklerle onlara bu renkleri veren boyar maddeler akla gelir. Doğa bu bakımdan çok zengindir.

Henüz ilkel şartlar altında mağara devrinde yaşayan insanlar süslenmek gereğini duymuşlar ve bu duygularını bazı kemik parçalarını, renkli taş ve madenle-

ri, renkli tüyleri vücutlarının çeşitli yerlerine takmışlardır. Bugün de insanoğlu aynı şekilde süslenme gereğini duyduğu bir gerçektir. Bu süslenme gereksiniminin etkisi ile olsa gerek uzun zaman içinde insan oğlu boyayı bulmuştur.⁽⁷⁾

Dokuma boyacılığın tarihi çok eskidir. Ancak bu alandaki buluşların ve onu izleyen boyacılığın nasıl bir gelişme yolu tuttuğunu aydınlatacak bilgilerden hemen hemen yoksunuz. Bu konudaki bilgiler daha çok yakın tarihe aittir.

Boyacılık tarihinde doğal ve suni boyacılık diye iki devir vardır, denebilir. Uzun süre devam eden doğal boyacılıkta boyar madde olarak sayıları belli olan bazı maden, toprak, hayvan çeşitleri (böcek) ve bitkiler kullanılmıştır. Bitkilerde boyar madde, çiçek, meyve, yaprak, gövde ve kök gibi bölümlerde bulunur. İlk insanların boyacılıkta öncelikle bitkilerden yararlandığı öne sürülebilir. Bitki boyaları gerek sayılarının çokluğu, gerekse renklerinin çeşitliliği ile doğal boyacılığın en önemlisi sayılır.

Hayvana dayalı boyaların da belirgin olan önemine de kısaca değinmek yerinde olur. Bu boyalardan özellikle purpur'un tarihi değeri çok önemlidir. «Purpur Murex Brandaris, Murex Turunculuş, Purpura Haemostana gibi sümüklü böceklerden çıkarılan kırmızı menekşe renginde bir boyadır.⁽⁸⁾»

(4) Korur, Dr. Nuri Refet : Türkiye'de Nebati boyalar. Ankara 1937 Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi. 83 - X. S.

«Yüksek Ziraat Enstitüsü Çalışmalarından Sayı : 41»

(5) Korur, Dr. Nuri Refet : Adı geçen eser.

(6) Bu konu için bkz. : Hasan Sabri Atayolu : Boyacılık Tarihinde Türkler Türk Tarihinin Ana Hatları 2. seri No. 8/A 10. 11. S.

(7) Harmancıoğlu, [Prof.] Dr. Mustafa : Türkiye'de bulunan önemli bitki boyalarından elde olunan renklerin çeşitli müessirlere karşı yün üzerinde haslık dereceleri. Ankara 1955 Ankara Üniversitesi Basımevi. 212 S. «Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları : 77»

(8) Harmancıoğlu, [Prof.] Dr. Mustafa : adı geçen eser.

Hayvana dayalı diğer boyalar da koşnil ve kermestir. Koşnil (*Coccus cacti*) Meksika'da bir nevi kaktüs üzerinde yetişir. Kermes (*Al kermes* veya kırmızı da denen *Coccus ilicis*) küçük bir koşnildir. Meşe ağacında yaşar.

Son yıllarda bitki boyalara bazı yardımcı maddeler de katılarak renk çeşitleri arttırılmıştır. Boyamada kullanılan bitkileri ve elde edilen renklerin bir listesini yapmak gerekse bulabildiklerimizden şöyle bir dize oluşur :

Bitkinin adı	Boyamada kullanılan Bölümleri	Elde Edilen renkler	Boyamada Kullanılan Yardımcı maddeler (mordanlar)
1 — Ada çayı	Yaprak ve dalları kurutulularak kullanılır.	Sarı ve tonları	Çeşitli
2 — Armut ağacı	Yaprakları	Kahverengi	Çeşitli
3 — Asma Yaprığı	Yaprak	Sarı ve Yeşil	Çeşitli
4 — Aspir (Yalancı Safran)	Çiçek ve dalları	Sarı ve tonları	Çeşitli
5 — Ayva yaprağı	Yaprak	Açık pembe, sarı yeşil	Çeşitli
6 — Boyacı katır tırnağı	Sap ve çiçekleri	Sarı	Çeşitli
7 — Boya sapı otu	Kendisi	Kırmızı	Hamur
8 — Cehri	Meyveleri	Bej, Haki, fıstıki yeşil, Tarçın rengi sarı	Şap, Demir Sülfat tanen
9 — Ceviz	Kabuk, meyvesinin yeşil kabuğu, kökü	Koyu kahverengi	Zaçkıbrıs ve diğerleri
10 — Çamur, hamur boya (BERGAMA)	İlice çamuru	Siyah	Ekşi hamur suyu
11 — Debağ somağı derici sumağı	Yaprağı ve dalı	sarıdan kahverengine kadar tonları. Asıl sarı renk	
12 — Erguvan	Sap ve dallarının kabukları		Çeşitli
13 — Fındık Yaprığı	Yaprak	Fes kırmızısı	Hamur
14 — Gence	Dal ve Yaprak	Sarı	Çeşitli
15 — Haşhaş	Çiçeği	Eflatun	Çeşitli
16 — Havlıcan	Kökü		Çeşitli
17 — Hayıt	Filiz ve Yaprakları	Sarı	Çeşitli
18 — İdris Ağacı (Delice ve Yabancı kiraz ve vişnedir)	Yaprak ve kökü	Kanrya sarısı kahverengi gri	Çeşitli
19 — Kadın tuzluğu (karamuk)	Kökleri	Sarı, sarı yeşil	Çeşitli
20 — Kara karamık	Kökleri	Kirli beyaz	Sarı anilin boya
21 — Karpuz otu ve kara dal otu	Kökleri	Siyah	Hamur

Bitkinin adı	Boyamada kullanılan Bölümleri	Elde Edilen renkler	Boyamada Kullanılan Yardımcı maddeler (mordanlar)
22 — Kızıl çam ve ada çayı	Kabuğu	Al, turuncu	Hamur
23 — Kızılcam	Kabuğu	Sarı ve tonları haki ve zeytuni yeşil	Çeşitli
24 — Kekik	Kendisi	Sarı, bej, koyu bej gri	Şap, tuz karaboya
25 — Kökboya (boyalık otu)	Kökleri	Kırmızı, pembe, gürgen rengi, açık kahverengi	Tuz, sirke, limon asidi, göztaş karaboya
26 — Labada	Kökleri	Sarı, haki tonları lacivert	Çeşitli tezek külü, Hamur
27 — Meşe	Kabukları, kökleri , yaprakları palamudu	Kahverengi, siyah	tezek külü küflü demir atılmış yoğurt suyu
28 — Madımak (madımalak, potuk)	—	Sarı, yeşil, deve tüyü	Şap, göztaş, karaboya
29 — Nar kabuğu	Kabuk	Kahverengi ve siyah	Zaçkıbrıs ve tuz
30 — Papatya	Kendisi	Kanarya sarısı kahverengi	Çeşitli
31 — Sakızlık çalısı	Yaprakları	Sarı, kahverengi	Çeşitli
32 — Sarı boya ağacı	Çeşitli bölümleri	—	Çeşitli
33 — Sofora (bir süs ağacıdır)	Meyveleri	Sarı ve tonları, kahverengi	Çeşitli
34 — Soğan	Kabukları	Krem renginden açık kahverengine kadar	
35 — Sütleğen	Kendisi	Kül rengi, mat sarıdan koyu yeşile kadar	Sumak çeşitli
36 — Şeftali	Yaprağı	Sarı renk, fıstıki yeşil haki renkler	Şap, bakır sülfat, Demir sülfat
37 — Yabani eriği ve gülgülü otu	Erik ve kök	Acı sarı (Avanos sarısı)	Sütleğen suyu veya hamur
38 — Yabani nane (sunanesi yarpuz gibi adlar da alır)	—	Sarı, siyah, gri	Çeşitli

MORDANLAR⁽⁹⁾ (Yardımcı Maddeler)

Yukarıda sözünü ettiğimiz boya bitkileri ve elde edilen renklerde önemli rol oynayan yardımcı maddeler vardır. Bunlara mordanlar denir. Bir bitkiden değişik renk elde etmede kullanıldığı gibi, aynı zamanda tespit maddesi olarakta kullanılırlar.

Bazı boya bitkileri mordan gerektirmez. Mordan gerektiren boyalara mor-

danlı boyalar denir. Bunu şöyle açıklayabiliriz; boyanacak maddeyi doğrudan boyamayan, yardımcı maddeler gerektiren boyalardır diyebiliriz. Boyanacak eşyayı boya alacak duruma getiren maddelere mordan denir. Ülkemizde, köylerimizde en yaygın olanı şaptır. Genellikle köylerimizde hemen her boyaya (bitki boyalarına) şap katılarak denenmiştir denebilir.

(9) Korur. Dr. Nuri Refet : Adı geçen eser.

Aslında şapın dışında bir hayli mordan vardır. Sözelimi; demir sülfat, krom şapı, tanen, bakır sülfat, kireç... Genellikle boyanacak maddeleri bunlarla kaynatmaya şaplamak denir.

Renklerin elde edilmesine geçmeden, renklerden kısaca sözetmek yerinde olur. Bir fizikçi renk denince beyaz ışığın ayrılmasını anlar. Bu ayrılma sonucuda 7 asil renk görülür. Ama bu yedi renk, çeşitli karışımlarla birçok renk oluşur.

Acaba bir boyanın, mordanlarla boyanması, daha doğrusu bu mordan dediğimiz maddelerle birleşerek boyanacak eşyaya yerleşmesi için ne gibi bir özelliğe sahip olması gerekir? Önceden bir boyanın mordanlarla boyanabileceği bilinebilir mi? Bu sorulara cevap bulmak için kimyayı bilmek gerekir. Ancak biz yine çeşitli kaynaklara dayanarak cevaplama-ya çalışalım.

«İlk kez bu soruya cevap bulan Witt olmuştur. Daha 1876 da Witt'in koyduğu nazariye bugün bile geçerlidir. Witt'e göre bir boyanın oluşabilmesi için iki türlü mürekkebe gereksinme vardır : Bunlardan birincisi kromofor, diğeri oksokrom dur. Kromofor asıl boyayı taşıyan madde demektir...

Witt'in kurduğu nazariye sonraları daha genişletildi. Birçok kromoforlar bulundu. Bugün biz biliyoruz ki, karbon, azot, kükürt, oksijen gibi unsurların aralarında yaptıkları birtakım kombinezonlar, eğer bu unsurlar birbirlerine çift bağ ile bağlı iseler, kromofor olabilirler.⁽¹⁰⁾ Daha sonraki buluşlar bu iki mürekkebin birleştirilmesi ve boyanın eşyaya tespiti- ni açıklığa kavuşturmuştur.

Ülkemizde kullanılan yardımcı maddeler

1 — Mazı : Mazı denilince akla meşe yapraklarında veya şaplarında bazı sineklerin sokması ile oluşan, muşmulayı andıran yuvarlak maddeler anlaşılır. Ülkemizde 20 den fazla mazı çeşidi vardır. An-

cak köylerimizde Ak mazı kara mazı diye ikiye ayrılır. Diğerleride dış görünüşlerine göre bu iki sınıfa sokulur.

Araştırmalar mazı da tanen denen bir kimyevi maddenin varlığını ortaya koymuştur. Tanen de boyacılıkta tespit maddesi olarak kullanılır.

2 — Sütleğen : Bazı bölgelerimizde yerleşmiş bir fikre göre bazı bitki boyalara çeşitli bitkiler eklenmesi ile daha has renkler elde edilir. Bu bitkilerin başında sütleğen gelir. Hemen hemen Anadolu'nun her yerinde yetişen ufak bir bitki olan sütleğen içinde süte benzer bir sıvı vardır. Bu sıvı boyacılıkta kullanılır. Özellikle ışığa karşı dayanıklı renkler elde edilir.

3 — Şap : tamamen tespit maddesidir.

4 — Zerdeçal : Şapla beraber cehri ve bazı bitki boyalarında yardımcı madde olarak kullanılır. Zerdecâl ayrıca şapla beraber sarı elde etmede boya olarak kullanılır.

5 — Demir Sülfat

6 — Soğan kabuğu

7 — Tuz

8 — Buğday unundan yapılan hamur

9 — Kül ve benzeri maddeler ile bunlara ekliyeceğimiz birçok madde boyamada yardımcı olarak kullanılır. Başta sözünü ettiğimiz gibi boyaların asil renklerini çeşitli etkilere karşı korumaları onların haslık derecelerini belirler. İşte bu yardımcı maddeler renklerin dayanıklılığında etkendirler⁽¹¹⁾

(10) Korur, Dr. Nuri Refet : adı geçen eser sayfa 59 - 60)

(11) Bitki boyaları konusunda geniş bilgi için yararlanılan kaynaklar bölümündeki kitaplara baş vurulabilir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- 1 — Alpaut, Aziz : Türkiye ham koyun derilerinin bünye dayanıklılığı ile içkürklük kaâbiliyetinin incelenmesi ve bunlar üzerinde sepi ve bitkisel boya maddeleri ile mukayeseli araştırmaları. Ankara 1953
Recep Ulusoğlu Basımevi. 109 s.
«Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları : 46»
- 2 — Baylav, Naşit : Türkiye'nin boya bitkileri ile Türkiye'de kullanılmış olan yabancı memleket boya bitkileri ve boyaları. İstanbul 1966 Berksoy Matbaası. 15. s.
«İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü yayınları :1»
«Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri 1. c. ten Ayrıbasım»
- 3 — Demirhan Ecz. Aşegül : Mısır Çarşısı Drogları. İstanbul 1975 Sermet Matbaası. v. 184 s.
«İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji kürsüsü'nden» «Doktora Tezi No. 7»
- 4 — Mensucat endüstrisinde boyacılık. Adapte eden : Nail Yalın İstanbul 1944 İktisadi Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu. 205 s.
«İktisadi Yürüyüş Neşriyatı : 5»
«M. Robinet'nin -Précis de teinture des fibres textiles adlı kitabından uyarlamadır.»
- 5 — Selçuklu Halıları, Başlangıçtan 16. yüzyıl ortalarına kadar Türk Halı Sanatı. Hazi. : Oktay Aslanapa -Yusuf Durul. İstanbul 1973 Apa Ofset Basımevi. 93. S. resimli.
«Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi : 2»
- 6 — Tunaman, Neclâ : Bitki boyaları ile yünlerin boyanması. Ankara 1962 Güven Matbaası 12 S.
«Tarım Bakanlığı Çiftçi Broşürleri Serisi : A -53»
- 7 — Yalın, Nail : Pratikte Mensucat boyacılığı. İzmir 1946 Yeniyol Matbaası 88 S.
«Endüstri Dergisi Yayınları»
- 8 — Yün boyaları. /İstanbul 1957/ Fakülteler Matbaası 18 S.
- 9 — Yün boyaması. Halı hazırdaki uygulama ve son araştırmalar. İstanbul 1968 İskender Matbaası. 16 S.
«Uluslararası Yün Sekreterliğinin Bir Yayını Olan -Wool Science Riviera -dan çevrilmiştir.»
- 10 — Yün, Yün -Pamuk ve ipek için boyama reçeteleri. CİBA S. A. Bale İsviçre 5 S.

MAKALELER

- 1 — Atoment, İknur : Yünlerin boyanması Folklor 3. yıl 29 -30. sayı 9 -10/1972 44 -45. S.
- 2 — ATAYOLU. Hasan Sabri : Boyacılık tarihinde Türkler. Türk Tarihinin Ana Hatları 2. Seri No. 8/A 10. 11. S.
(Yayın görülmediği için yılı verilemedi)
- 3 — Atayolu, Sabri : Türk kırmızısı
Türk Folklor Araştırmaları 7 C. 162. Sayı 1/1963 2951 -2955 S.
- 4 — Bayatlı, Osman : Bergama'da dokumacılık
Türk Etnografya Dergisi 2. Sayı 1957 53. 55. S.
- 5 — Cinlioğlu /Asarkaya/, Halis Turgut : Yazmacılık
Türk Folklor Araştırmaları 3. c. 71. sayı 6/1955 1131 -1134. S.
- 6 — Demiriz, A. Hüsnü : Yurdumuzun boya bitkilerine genel bir bakış. Biyoloji 1. c. 5. sayı 7/1951 235 -238 S.
- 7 — Elçin, Prof. Dr. Şükrü : Denizli dokumacılığı üzerine notlar. Türk Etnografya Dergisi 5. sayı 1962 5 -8 S.
- 8 — Eşberk, /Prof./ Dr. Tefik - Ömer Köşker : Kökboya (Rubia tinctorum 1.) Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi 4. c. 1. (7) sayı 1945 376 -384 S.
- 9 — Göğçeli, Yaşar Kemal : Eski Türk kilimleri ve kilimcilik geleneği. Türk Folklor Araştırmaları 5. c. 107 sayı 6/1958 1707 -1709
- 10 — Gönül, Macide : Türk halı ve kilimlerinin teknik hususiyetleri Türk Etnografya Dergisi 2. sayı 1957 69. 85. S.
- 11 — İgaz, Hasene : Konya'da el sanatları Türk Folklor Araştırmaları 4. c. 79. sayı 2/1956 1253. 1254 S.
- 12 — Koçak, Enver Sadık : Gaziantep'te nebatî boyalar ve nebatîlerle tedavi Türk Folklor Araştırmaları 4. c. 83. sayı 6/1956 1326. S.

Yabani Nane

Pelit (palamut)

Kök Boya Bitkisi